

stb. §.). Ez a szó tehát nézetem szerint nem egyéb, mint a 'bunkó' jelentésű **but* (> *bot*)-nak becéző-kicsinyítő *-a*, *-e* képzős származéka és jelentése így fejlődött: 'bunkócska' → '(bunkó-szerűen) tompa (tárgy)' → 'ostoba (ember)'. Hogy végső *a* hangja csakugyan képző, ezt mutatja az a körülmény, hogy *buta* mellett van (ugyancsak 'ostoba' jelentésű) N. *buti*, N. *butó* > *butú* > *butu* (MTsz.), (**butkó* >) N. *bukkó* („De nagy *bukkó* paraszt!” Hódmezővásárhely, Nyr. LXV, 42) és *botor* (GOMBOCZ: MNy. XX, 61) is, melyek nem az *-a*, *-e*, hanem az *-i*, az *-ó*, *-ő*, *-kó*, *-kő* és *-r* kicsinyítő képzőkkel képződtek, csak-hogy ez utóbbi származékok csak az átvitt, lelki ('ostoba') jelentésben maradtak meg.

Hogy a *buta* szó alapszáva, az eredetileg 'fatuskó' jelentésű **but* (> *bot*), finnugor eredetű ősi magyar szó-e, vagy talán jövevényt szó, az egyelőre még teljesen homályos. Csak anynyi bizonyos, hogy nem szláv eredetű.

Horgér Antal.

A kalocsai hímezés eredete és fejlődése.

Az 1934. évi Gyöngyös-bokréta az érdeklődés középpontjába állította Kalocsának és vidékének viseletét és népművészetét. Megjegyzések hangzottak el e kincsek évezredes turáni eredetéről, primitív vonásairól és esetleges szimbolikus vonatkozásairól. A legújabb időben mind több és több külföldi és magyar érdeklődő keresi fel ez egységes kis folt faluit, hogy elgyönyörködjék a házak virágos, kicifrázott falú pompájában, máig sok ősiséget őrző berendezésében, a *ringők*, *vánkus-* és *dunyha-fenekek*¹ meg takarók színzaporában és főképp a ház apraja-nagyjának pompás viseletében. Az utcán tanúja lehet az idegen, hogy pingálják ki az *ereszáját*² a házon, vagy husvét táján a cifratozás készítésének rejtelseibe pillanthat bele, ha csak egy kis szíves szóval fordul az asszonyokhoz.

¹ *ringő* (rengő) fapad, előrecsapható háttal, hogy a benne alvó gyermek le ne eshessen róla. — *vánkus-fenek* a párna hímezett vége.

² *ereszalja* a ház homlokzatának az ablakok és az ereszt alkotó kiálló faléc közti része.

Mivel a kalocsai műveltebb osztályok csak az utóbbi pár évben figyeltek fel e művészetre, — már csak akkor, midőn ez teljes pompájában és egyéni vonásaiban kialakulva terjedt szét, — nagyon sok téves felfogás alakult ki róla. Hasonlítgatják ehhez, ahhoz a népművészethez, vitatkoznak évszázados multjáról, szláv vagy sárközi eredetéről.

Kétéves adat- és anyaggyűjtésem arról győzött meg, hogy nem kell ilyen romantikus és az őshazába vezető utakat keresnünk. Hasonlóan a többi népies művészethez, ez is a XIX. sz.-ban alakult ki, még pedig jóval később, az országban szerte virágzó rokonainál és így a legifjabb hajtás a magyar nép művészetének hatalmas törzsén.

A gyűjtéseknél írott emlékekre alig, csak szóbeli közlésekre és a fennmaradt tárgyi leletekre szorítkozhattam.

Még élnek e művészet alapvetői, az első *íróasszonyok*, — legtöbbször a mécs mellett átdolgozott éjszakáktól megvakultak. A *pingálás* kitalálója, töpörödött öregasszony, Báling Julis néni Szakmáron, még maga mondja el az első kísérletek történetét, konyhája ma is olyan cifrázott, mint 40—50 éve.

Igyekeztem a kezdet és kialakulás egyes fázisait megörögzíteni, amit a különböző faluk öregasszonyainak egységes közlése segített elő. Nem kellett föltevésekre támaszkodnom; a legfontosabb kérdéseket illetőleg többé-kevésbé egyeznek az adatok.

Hogy e népi művészet lényegét megfoghassuk ismernünk kell a területet, ahol elterjedt és a lakosságot, amely megalkotta.

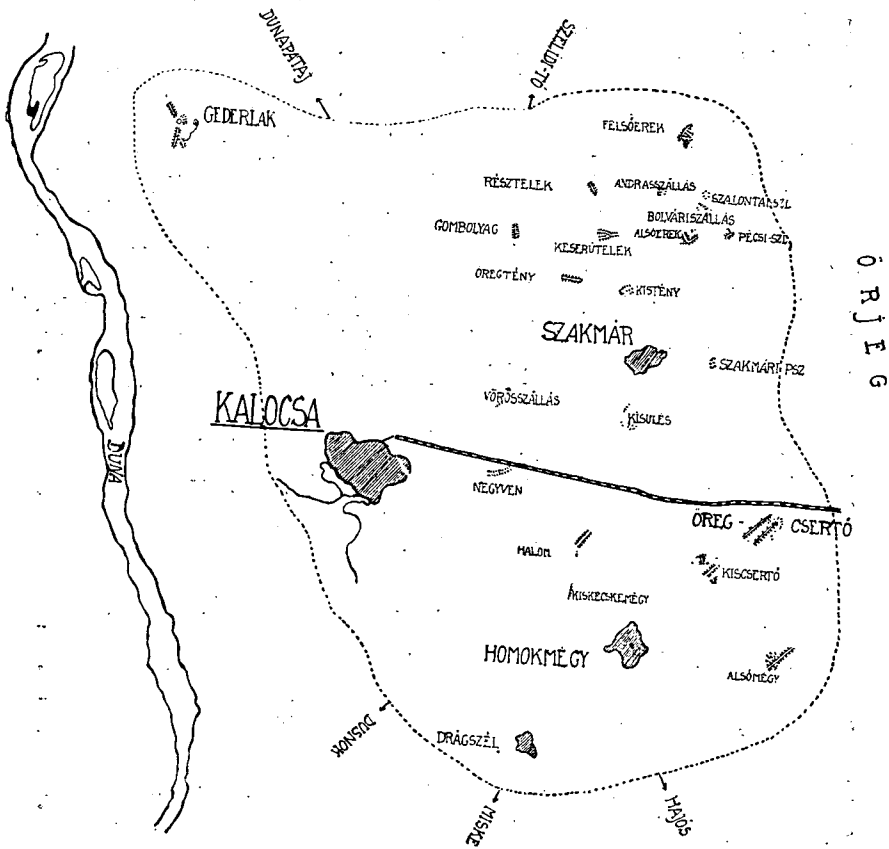
A díszítés tárgyalásánál a motívumok eredete, fejlődésük, faluk szerinti különbözőségük, az idegen hatások, a fejlődést megindító belső tényezők, az elemek kapcsolódásainak fokozatai lesznek tárgyalásom pontjai.

A technikai fejlődése szintén külön fejezetet érdemel s ehhez kapcsolódik az íróasszonyok működése és hatása.

Terület.

A kalocsai népművészet területe földrajzilag egységes; a várostól mintegy 20—25 km.-es körzetben a Duna-Tisza közén fekszik. Nyugaton a Duna, északkeleten és keleten az Öreg mocsaras, tözegezes lakhatatlan vidéke választotta el még a múlt

században is a szomszédos területektől. Délen néprajzi határvonalra bukkanunk. A Duna itt is tökéletes elválasztó határt szabott e művészet terjedésének. Hasonlóképpen az Örjeg is. Utóbbi széles sávban húzódik el a terület keleti és északkeleti részén, ma már lecsapolták, de kevésbé termékeny. Elválasztó jellege ma is él a falu, puszta népének tudatában. Pl.: *a büti*

szél az Örjebü tuj. A rajta túl eső területek idegenek e népesség számára. A lecsapolás után erős szikesedés indult meg e tájon, ami az északkeleti részeknek különös jelleget ad. Hófehér itt az út pora; kerti vetemény, szőlő délről kerül föl, egyedül a búza terem meg. Egészen északoén a Szelidi-tó hatalmas mocsarai és Dunapataj más telepítésű népe voltak a határok.

Délen egy szláv-német gyűrű keríti be e területet, Bátya, Miske, Dusnok, Hajós községekkel. E különféle telepítések zárt szigeteket alkotnak itt, a népi közösség összetartó ereje mindenütt sokkal erősebb, minthogy ruházatuk, tárgyi javaik túlságos kicserélődés nyomait mutatnák. Kalocsa környéke ma nem fogad magába se szláv, se német jövevényt, *kinizik* örökre, aki házasság folytán ide kerül s viseletükről is lényegesen nyilatkoznak.

A vidék középpontja Kalocsa, érseki székhely 12.000 lakossal. Belőle szakadt ki a hatalmas tanyarendszer 1884-ben. E régebbi egységnek ma is erős nyomai vannak, nemcsak gazdasági tekintetben, hanem az egymással való érintkezés terén is. Maga a nép két csoportra osztja a hajdan egységes közigazgatású településeket: *Alsó- és Felső-Szállásokra*. A határt nagyjában a vasútvonal jelöli a kettő között. Az Alsószállások talaja homokos televény; szőlő, kertivetemény terem mindenütt benne. A lakosság itt inkább falukba tömörült. Csertő, Homokmégy, Alsómégy, Halom mellett a puszták száma kevesebb.

A Felsőszállásokon éppen fordítva van. Szakmár, Negyven a nagyobb helyek, a többi szétszórt tanya vagy puszta. Talajuk erősen szikes, belterjes gazdálkodásra alkalmatlan, gabonafélék élnek meg benne. Az asszony népnek így kevesebb vesződsége van a földdel, több idő jut a kézimunkára, a *varásra*. Mindazonáltal, hogy e kétféle tanyavilág elkülönül egymástól, az érintkezés és ezzel a kiegyenlítődés igen élénk, összeházasodások az északi és déli részek közt állandóak, *farsangolás*,³ búcsú, vásár szintén ilyen állandó alkalmak a találkozásra. A volt szakmári bíró, Tóth Márton András lánya, *Homokmégyre mönt mönyecskének* Ágoston Ferencékhez. Szabadi Istvánék az Örjeből Szakmárra adták férjhez a lányukat; Tóth Treszka néni Homokmégyről meg Csertőre adta a Julisát. Így van ez minden háznál a tanyában. Az idegenbe szakadt családtag tovább is fenntartja a kapcsolatot otthonával. Így aztán egy-egy búcsún, lakodalmon az egész környék kép-

³ *farsangolás* egymás látogatásának ideje. A messzireszakadt családtagok, leginkább az asszony nép ilyenkor felkeresik egymást, tollat fosztanak, hímeznek és főképp a nyelvük jár szorgalmasan.

viselve van. Pl.: Baltás Pécsiéknél Keserüteleken a búcsúkor Szakmár, Homokmégy, Résztelek, Öregcsertő, Felsőerek, Drág-szél szolgáltatta a rokonokat.

Természetesen a népművészet anyaga is cserélődik így állandóan. A mönyecskével más falu, más *író* munkája kerül a vidékre, ami könnyen divattá lehet. A két híres pingáló-asszony: Vén Istvánné Alsóerekről és Tamás (Vacsorás) Sándorné Öregcsertőről, az egész területen ismertek, módosabb asszony csak velük cifráztatja a *tálak úját*⁴ meg a ház *homlokzatát*.

Ugyanílyen kicserélődés tapasztalható az íróknál is. Egy-egy számottevőbb asszonynak, lánynak hol ennek, hol annak az írónak a mintája tetszik meg, követi a rokonság, aztán a többiek is, és az író divatba jön. Ilyenkor még a terület legtávolabbi pusztáiról is hoznak hozzá *íróst*. Pl.: 1934 telén és tavaszán Cselik Rózsa homokmégnyi asszony volt a legkeresettebb, még a szakmári, éreki íróasszonyok is küldtek hozzá titokban *künni* valót, hogy ellessék a nagy titkot tőle.

Település.

E terület népi egységének és a távolabbi helyek közt is aránylag szoros kapcsolatnak települési okai vannak.

A lakosság a török alatt részben kipusztult, részben elmenekült, a visszatérő Kollonich érsek néhány szalmaviskót talált a büszke középkori város helyén 1691-ben.

A telepítéseket Dr. Winkler Pál és Timár Kálmán tanulmányozták.⁵

Az új lakosság részben a visszaszivárgó *hajdani magyarság* egy töredéke. Kitűnik ez a nyitrai püspökség egyik jegyzőkönyvéből, hol a Kalocsa vidékéről a nyitrai egyházmegye területére menekülteket veszik számon.

A nagyobb tömeget Baja környékéről telepített *bunyevecok* alkotják, akik Winkler bizonyítása szerint Dalmáciából

⁴ *tálak ája* a szabadtüzü konyha középső, elválasztó boltíve, ahova az edényeket, tálakat helyezik.

⁵ Dr. Winkler Pál: Kalocsa története. Árpád könyvek. Kalocsa. 1927. — Kalocsai Néplap. 1912. Husvétii szám. — Archiv. Ep. Colocensis 169/III. Kelt Nyitrán, 1785. szeptember.

települtek, de azután Patachich Ádám érsek alatt megmagyarosodtak.

A szállásokon, pusztákon a *hódoltsági törökökből* is maradt néhány család, amint az elterjedt Török, Szulimán nevek és viselőik típusa mutatják. A Szulimánoknál családi hagyományként él is e származás tudata.

Németek is szivárogtak be az idők folyamán, főképp az iparosok kerülnek ki soraikból.

A templomépítésekkel kapcsolatosan néhány *olasz* is megtelepedett pl.: az Istella-család.

Az érsekek szigorú magyarosítása következtében ez a kevert nép hamarosan elhagyta eredeti nyelvét, ma legfeljebb a kiejtés sajátosságai és a tájszavak egy része mutatják az idegen eredetet. Így Kalocsa vidékéből az összeolvadás következtében meglehetősen zárt sziget lett, mely a hódoltság előtről fennmaradt falukkal (Foktó) vagy az újabb magyar telepítésekkel Uszód, Dunaszentbenedek kevésbé érintkezett, így a néphímzés is hiányzik e községekben, míg délen a nemzetiségi határok zártak ki minden szorosabb kapcsolatot.

Nincsen rá adatunk, hogy a török után települő lakosság népművészetet hozott volna magával. Ezután is majdnem egy századig ismeretlen itt a hímzés, falfestés. Faragás, néhány egyéni próbálkozástól eltekintve, ma sincs. Művészkedésük csak a magyarság és a különböző nemzetiségek teljes egybeolvadása után fejlődik ki és lesz általánossá, midőn a föld- és az életviszonyok a sokféle töredékből egységes népeiséget alakítottak.

A díszített felületek.

Az egységes településű nép Kalocsa környékének egységes területén egy különleges, a környező szlávásgtól és németiségtől teljesen elütő művészetet fejlesztett ki. Előbbieknél a szövés (Dusnok, Miské), a kötés és keresztöltés (Hajós) mértani díszei uralkodnak és még csak rokonvonások sem lelhetők fel, amik esetleg a kalocsai mintákra hathattak volna; ezek szomszédaitól függetlenül alakultak, ami a magyar és nemzetiségi népeiség rideg elkülönülésének tudható be.

Egy másik feltevással kell még itt szembenéznünk, ami a magyar népművészeteknél még ma is kísért: az ázsiai szár-

mazás. Ebből a szempontból kutatásaim természetesen meddők maradtak. A legöregebb asszonyok vallomása szerint Kalocsán és vidékén 70—80 évvel ezelőtt semmiféle népművészet nem volt. Egyszínűre meszelték a falakat, bolti csipke vagy *cakni* díszítette a vánkusokat, *sík* meg *pántlika* a *pruszlit* és *kötöt*.⁶

Tóth Treszka néni Homokmégyen 50 éve asszony; ágya, *sublaktakarója*⁷ egyéb *humija* bolti árúval díszített. Az ura szemében ma is a legnagyobb bűn a cifra pamukkal készült *varás*, a régiéknék sem volt, hát minek kell most egyszerre?

E népművészet fiatalságát még a leletek ifjú koránál is jobban bizonyítja az az idegenkedés, amivel a konzervatív öregek ezt fogadják. Nagyon sokan meg sem tűrik a házukban, mint valami pazarló, bűnös cifrázkodást.

Ez a néprajzi tény is mutatja, hogy valami ősbibb művészetről itt szó sem lehet, hiszen akkor elsősorban a hagyományörző öregek ragaszkodnának hozzá.

A népművészet fiatalságából még egy következtetést kell levonnunk; hogy primitív, vagy mithoszok törmelékeiből való elemek alig találhatóak benne. A továbbiak folyamán bebizonyítva látjuk majd, hogy még egy évszázados sincs e művészet. Az utóbbi évtizedek népi kultúrája pedig nagyon távol esik már a primitívségtől. A felszabadult jobbágy tanulhatott, Kalocsa vidékén az érsekség hatására erőteljes a katolikus vallás befolyása; kultúrája, életszintje aránylag magas, Szakmár községben pl. szép számmal vannak németül beszélők és cserevendégek Németországból. Ilyen kultúra mellett elképzelhetetlen, hogy a kialakuló népművészetbe ősvallási elemek, természetimádási vagy egyéb maradványok kerüljenek. Kétséget talán csak egyetlen mintájuk elnevezése kelthetne, a *vízfolásos*. Ezen viszont első pillanatra látszik, hogy előnyömdából származó díszítés, és csak a hullámhoz való hasonlósága folytán kapta ezt a nevet, mint ahogy az asszonyok minden mintát igen találóan elkeresztelnek. Az ősi víz-kultuszhoz tehát semmi köze sincsen.

⁶ *cakni* huroköltéssel készült hullámvonalas szél-dísz. *sík* apró, csillogó fémlemezekkel díszített szalag. *pruszli* a felsőtesthez simuló, szoros újjatlan ruhadarab.

⁷ *sublak* fiókosszekrény.

A formai vizsgálat, a minták fejlődése, meg egyenesen a nyugateurópai nagy kultúrkincs befolyására enged következtetni.

E művészet előfordulási helye a ház és berendezése és a másodlagos ruházkodás egyes darabjai. Közelebbről: a konyhában a *tévő*,⁸ (erre azonban csak adataim vannak már 1916-ból) ma a *küláb*⁹ és a *tálak ája*. esetleg az egész konyha, a ház oromfalán az *eresz-ája*, esetleg a *pitarban* egy csík *pingát*. A minták a legszorosabb rokonságban állnak a hímzésével, csak az anyagszerűség, a festés technikája miatt módosultak némileg. A tűzhely centrális szerepe a díszítés vándorlásában a házon belül itt is kimutatható. Az első díszítendő felület a kemence *tévője*, a tűzhellyel van a legszorosabb kapcsolatban. Tantos tanár úr hagyatékában maradtak fenn adatok a falfestés ez elsődleges lelőhelyére.

Valószínűleg gyakorlati okokból (piszkolódás, korom) vándorolt át a díszítés a tűzhelytől a szabadkéményes konyha legközelebb eső falára.

Az állítólagosan legrégebb ilyen pingálás 1934 tavaszán még épségben látszott Báling (Demsza) Julis 67 éves íróasszonyánál, Szakmáron, ki konyhájának a bejárattal szemben fekvő falát cifrázta ki elsőnek kb. 40 éve.

Ezután a szabadkézi festés mindinkább kifelé tart a házból. További fejlődés a *külábak* díszítése, majd a *tálak ájáé*. Köztük és a ház oromfal-díszítése közti átmenetet a két ablak közének kifestése alkotja. A háznak nem az egész oromzata festett. A régiak 1—2 keskeny futómintája az újabbakon már szélesebb lett és 3—4 is előfordul közvetlenül egymás alatt. A teljes felület betöltésére még nem találtam példát.

A házzal kapcsolatban kell megemlékezni a minták lelőhelyeinek egy másik csoportjáról, a festett bútorokról. Az olajfestés technikájának megfelelően a virágok itt elnagyoltak, számuk is jóval csekélyebb s az egyes színek egymásra másolásával határozatlan jelleget mutatnak. Nagy Pöre homokmégyi író alkotásai a legsikerültebbek. Ringő, pad, ágy, láda, asz-

⁸ *tévő* félkörös, sárral betapasztott lap; a kemence szája elé teszik.

⁹ *küláb* (köláb) két pillér, mely a konyhát két részre osztó boltozatot tartja.

tal; később székek készültek így a festő ecsetje alá. Ma már csak hírmondó maradt belőlük a hátsó szobában vagy kamrában, padláson, az első szobában városi holmi, uras bútor járja.

A festés sötétkék alapon színes (*duflapiros*,¹⁰ sárga, fehér, zöld) virágok, tulipán, rózsza, gyöngyvirág. A legkevesebb eredetiséget ezek a minták mutatják, hisz asztalosok vagy azok útmutatása szerint íróasszonyok csinálták, mint Nagy Pöre néni Homokmégyen. De utóbbiak kezét is megkötötték, erősen befolyásolta őket a megrendelő asztalos szegényes ízlése.

A díszítő elemek igazi gazdagsága azonban a hímzéseken, a ruházat darabjain virul ki. A *fékető*,¹¹ *ingváll*, *pruszlik*, *vizikli*, *leves*, *viganér*, *ráncoska*,¹² *kötő*, újabban a *papucs* hordozza a minták sokaságát, férfiaknál meg az ing hímzett. Tágabb értelemben a ruházathoz tartozik a *mönyecske ágya* is, a *vánkusok*, *dunyha*, *lepedő*. Ezek is *kivarottak*. Újabban az abroszok, törülközők, terítők és ablakra való kis függönyök is kiírt díszet kaptak.

A *féketőt* csak asszonyok hordhatják, *koszorúja* és *feneke* ma egyaránt tele hímzett. A régi darabokon csak egyes keskeny szalagok és a fenekén egy kis felület volt cifrázva. A fejlődés vonala az egyszínű *tőtöt varástü*¹³ a csipkeszerű, át-tört megoldások felé hajlik.

Külön csoportot alkotnak a gyerekek fejrevalói, a *hódas kis féketők tilánglivá*.¹⁴ Ezeknek *teteje* és *hódja* egyaránt mintával betöltött, sokszor még a fodrán is van némi szalagszerű dísz.

Az ingvállakból igen sokféle használatos Kalocsa vidékén. A legrégebb leletek 60—65 évesek és az egész országban ismert *vállfótástászlis* formát mutatják, aminek a fodra és *vendégtászlja*¹⁵ *likvarásos*¹⁶ díszű volt. A későbbi daraboknál el-

¹⁰ *duflapiros*: cinóbervörös.

¹¹ *fékető*: fejkötő.

¹² *vizikli*, *leves*, *viganér*, *ráncoska*: blúzfajták.

¹³ *tőtöt varás*: laposhímzés.

¹⁴ *hódas kis fékető tilánglivá*: *tilánгли* a boltban készen kapható tüll-fodor. A fül fölötti félkörös részeztől kapta a holdas nevet.

¹⁵ *vendégtászlis*: keményített és ráncraszedett fodor, amit az ingváll tászlja fölé kötöttek.

¹⁶ *likvarás*: lukashímzés, madeira.

maradt a bő tászli, egészen hosszú $\frac{3}{4}$ -es vagy rövid újjat kapott, a hímzés azonban továbbra is megmaradt. Aztán *krézli*¹⁷ kezdtek rávarrni, ami eleinte méterszámra kapható bolti hímzésből készült. Ma már ezt is kézimunka díszíti. Az utóbbi évtizedben már az öregasszonyok sem igen hordanak mást, mint rövid újjú ingvállat, több-kevesebb hímzéssel. Az 1920-as években új variánsként a hímzett vállfoltú ingváll jelent meg, így ennek újja, krézlije és vállrésze egyaránt díszített. Az ilyen darabot aztán csak magában, pruszlik nélkül is lehet viselni.

A férfiingnek az eleje meg a nyaka *kivart*, ahol az *ötikéből*¹⁸ kilátszik. Eleinte csak a gombolás széles pántja volt mintás, ma áterjedt az egész ing elejére.

(Folytatjuk.)

Eckert Irma.

Bokréta erdélyi növénynevekből.

Gyűjtötte és összekötötte: GYÖRFFY ISTVÁN (Szeged).

Jelige: Tibi aras, tibi occas, tibi seriş,
tibi eidem metes...

„Mintha pásztortűz ég őszi éjszakákon...“ úgy lobog fel nékem elmúlt ifjúságom! Derült kedéllyel, gondtalanul gyűjthettem akkor a növényneveket, szóba állottam, kikérdezve, mütogatva minden virágot s jegyezve szorgalmasan a hallottakat. Mert bizony — fájdalom — a magyar növénynevek, mint sok más, mái napig sincsenek összegyűjtve. Parlagon hever a nép nyelvkincese, s idővel majd a feledés sara takarja el a kutató szeime elől e nagy értékeket.

Középjaitai és árkosai BENKŐ JÓZSEF műve¹ a „szógyűjtésnek legbecsesebb forrása“ mondja bold. BORBÁS VINCE.² „A DIÓSZEGIEK³ közölte népies neveknek javarészeiben BENKŐ szógyűjteménye az igazi forrása“. BORBÁS id. cikke egész csomó

¹⁷ *krézli*: a nyak keményített kör-fodra.

¹⁸ *ötike*: a férfiak újjatlan, mellényszerű, de annál hosszabb ruhadarabja. Legtöbbször virágos selyemből készült gazdag díszítéssel.

¹ MOLNÁR János Magyar Könyvházának I. 1783. köt.: 317—432, II. 1784. köt.: 405—432.

² Természettud. Közöny XXX. 1898: 441.

³ T. i. a „Magyar Fűvész Könyv“ Debrecen 1807 c. műre gondol.